

ЕКСПЕРТНА ДОВІДКА
ОСКАРЖЕННЯ ФРАУДАТОРНИХ ПРАВочИНІВ:
ПРАКТИКА ВЕРХОВНОГО СУДУ В КОНТЕКСТІ ВИМОГ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ
КОНВЕНЦІЇ З ПРАВ ЛЮДИНИ

червень 2024

Експертна довідка підготовлена в межах проєкту «Підтримка судової влади України в умовах війни та післявоєнного періоду», який імплементується Управлінням програм співробітництва Ради Європи. Міркування, які тут висловлюються, не обов'язково відображають офіційну позицію Ради Європи.

ВСТУП

- 1 Цей документ відображає експертний висновок міжнародного консультанта Ради Європи Джеремі Макбрайда¹ щодо застосування Верховним Судом України Європейської конвенції з прав людини (далі - Конвенція) у справах щодо оспорювання фраздаторних правочинів (правочинів, вчинених боржником на шкоду кредитуру) у цивільних спорах. Міжнародний експерт був залучений на запит Верховного Суду проектом Ради Європи «Підтримка судової влади України в умовах війни та післявоєнного періоду», який реалізується Відділом програм співробітництва.
- 2 Об'єктом дослідження є практика, що міститься в судових рішеннях, внесених до Єдиного державного реєстру судових рішень у 2018-2023 роках. Вона була узагальнена англійською мовою в публікації Верховного Суду «Огляд практики Верховного Суду щодо фраздаторних правочинів (правочинів, вчинених боржником на шкоду кредитуру) у цивільних спорах» (далі - Огляд), яка була надана Верховним Судом для ознайомлення експерту.
- 3 Особливо релевантним для оцінки сумісності такої практики з Конвенцією є положення п. 1 статті 6 Конвенції та статті 1 Протоколу № 1 до Конвенції, які, відповідно, гарантують право на справедливий судовий розгляд та захист права власності.
- 4 У документі спочатку розглядаються основні елементи практики, розробленої Верховним Судом. Потім розглядається, якою мірою цю практику можна вважати такою, що створює проблеми з дотриманням Конвенції, і насамкінець дається загальна оцінка такого дотримання.

A. Практика Верховного Суду

- 5 Огляд групує судову практику Верховного Суду за сімома рубриками:
 - загальне розуміння фраздаторних правочинів;
 - застосування фраздаторних конструкцій до окремих договорів;
 - односторонній правочин як фраздаторний правочин;
 - фраздаторна практика при укладенні шлюбного договору;
 - інші фраздаторні правочини;
 - право державного/приватного виконавця на оскарження фраздаторного правочину; та
 - наслідки недійсності фраздаторного правочину.
- 6 Багато справ, наведених в огляді, стосуються угод про передачу нерухомості або інших майнових прав, які, як з'ясувалося, були укладені боржником з метою запобігання їх використанню для виконання судового рішення, отриманого відповідним кредитором.

¹ Міжнародний консультант Ради Європи, адвокат, Monckton Chambers, Лондон.

- 7 Однак в одному випадку (справа № 757/33392/16) такий самий результат був досягнутий шляхом видачі довіреності іншій особі, яка дозволила боржнику подарувати відповідне майно третій особі.
- 8 Більше того, в іншому випадку (справа № 755/3563/21) спробою уникнути сплати боргу було визнано укладення шлюбного договору, який робив незастосовним принцип спільної власності на майно подружжя, передбачений статтею 60 Сімейного кодексу, оскільки на момент укладення цього договору борг вже існував. Було встановлено, що це був акт очевидної недобросовісності, спрямований на запобігання зверненню стягнення на майно боржника або зменшення розміру майна боржника.
- 9 Такою була ситуація і в іншій справі (№ 2-591/11), але в центрі уваги провадження було питання стягнення з майна, що перебуває у спільній власності, і не було конкретного посилання на шлюбний договір. Тим не менш, було зазначено, що правочин, укладений в період дії зобов'язання з погашення боргу, який призвів до втрати боржником платоспроможності, має бути поставлений під сумнів щодо його добросовісності та набуває ознак фродакторного правочину.
- 10 У багатьох справах відповідна операція мала форму пожертви, але в кількох випадках (справи №№ 755/17944/18, 693/624/19 та 754/18852/21) вона нібито була здійснена за винагороду або ціну.
- 11 У першому з цих випадків не було визнано суттєвим визначити, чи відповідає ця ціна ринковій вартості та чи була здійснена фактична оплата. В інших справах це питання не згадувалося в Огляді. Однак у всіх цих справах боржник, як видається, не мав жодних інших засобів погашення відповідного боргу.
- 12 Усі, крім двох, справи, включені до Огляду, були ініційовані кредитором проти всіх осіб, які брали участь в оскаржуваних правочинах.
- 13 У першому винятку (справа № 757/33392/16) бенефіціар пожертви, здійсненої на підставі довіреності, виданої боржником, не був стороною у відповідному провадженні. Однак у цьому провадженні згадується лише те, що воно призвело до скасування відповідної довіреності, і в Огляді немає жодних вказівок на те, як це вплинуло на інтереси бенефіціара пожертви, здійсненої за цією довіреністю.
- 14 У другому випадку (справа № 2-591/11) провадження було порушено державним виконавцем, а не кредитором проти всіх ймовірних учасників правочину. Однак це провадження мало на меті визначити частку майна боржника, яка перебувала у спільній власності з іншою особою, тобто з іншою стороною шлюбного контракту за участю боржника.
- 15 Це питання розглядалося як спір між боржником та співвласником відповідного майна, оскільки дружина боржника заперечувала, що майно належить їй та боржнику спільно, а натомість стверджувала, що вона є його одноосібним власником. За таких обставин вважалося, що питання права власності не може бути вирішене в рамках

спору між кредитором і боржником. Особливий акцент було зроблено на тому, що процедура, яка використовувалася, не давала відповідним сторонам ефективної, реальної можливості представити суду свої докази та аргументи, як того вимагає пункт 1 стаття 6 Конвенції. Це єдина справа, включена до Огляду, в якій є посилання на це або будь-яке інше положення Конвенції.

- 16 Це рішення означало, що питання про те, чи мала місце фраздаторна операція, не розглядалося.
- 17 Як уже зазначалося, справа про довіреність призвела лише до визнання довіреності недійсною, але залишила незрозумілим, що сталося з правочинном, укладеним на підставі цієї довіреності. Однак, окрім цієї справи, у всіх справах, де правочин був визнаний фраздаторним, наслідком було визнання правочину недійсним, і це було особливо підкреслено в справах, включених до останнього розділу Огляду.
- 18 Таким чином, Верховний Суд підкреслив, що належним способом захисту прав чи інтересів відповідного кредитора є повернення сторін у первісний стан, тобто відновлення ситуації, яка існувала до цього, що тягне за собою скасування реєстрації будь-якого майнового права, яке могло виникнути.
- 19 Правові підстави для визнання угод недійсними, на які посилалися в рішеннях, включених до Огляду, були різними. В одній справі (справа 644/5819/20) мало місце посилання на підхід, сформульований Великою Палатою Верховного Суду у справі № 369/11268/16-ц, відповідно до якого допускається кваліфікація фраздаторного правочину у випадках:
 - фіктивних правочинів (стаття 234 Цивільного кодексу України);
 - порушення принципу добросовісності та зловживання правом (статті 3, 13 Цивільного кодексу України);
 - правочину, який порушує публічний порядок (частина перша та друга статті 228 Цивільного кодексу України).
- 20 Хоча в деяких інших справах є посилання на всі ці положення (а у справі №. 369/11268/16-у додатково посилаються на статті 203 та 215 Цивільного кодексу України), є й інші, в яких згадуються лише деякі з них, і не завжди ті самі.
- 21 Більше того, у справі №. 569/6427/16 посилання на статтю 220 Цивільного кодексу України було зроблено лише на підставі того, що можливість визнання недійсним договору, визнаного дійсним через відсутність нотаріального посвідчення, не виключається. В Огляді щодо деяких справ не згадується жодної правової норми, хоча це, можливо, було зроблено через посилання на інші рішення Верховного Суду та викладені в них норми.

В. Вимоги Конвенції

- 22 Справи, з якими доводилося мати справу Верховному Суду, не були характерними для проваджень у Європейському суді з прав людини. Це не тому, що вони стосуються спорів між приватними особами, оскільки правові рамки - як матеріальні,

так і процесуальні - в яких вони вирішуються, призвели до численних звернень до ЄСПЛ.

- 23 Скоріше, контекст, в якому фродаторні операції були елементом провадження в Європейському суді з прав людини, мав тенденцію до того, що особи, які їх здійснювали, були притягнуті до кримінальної відповідальності, а потім стверджували, що провадження проти них суперечить їхньому праву на справедливий судовий розгляд відповідно до статті 6 Конвенції.²
- 24 Це не означає, що не існує релевантних справ або що не існує положень Конвенції, які необхідно брати до уваги при розгляді справ, подібних до тих, що містяться в Огляді.
- 25 Що стосується останнього, то доречними є два положення: пункт 1 статті 6 Конвенції та стаття 1 Протоколу № 1 до Конвенції.

Пункт 1 статті 6

- 26 Актуальність пункту 1 статті 6 впливає з того факту, що будь-яка особа, яка придбала нерухоме майно або інші майнові інтереси за договором або іншою юридичною угодою, тим самим матиме цивільне право для цілей цього положення.³
- 27 Як наслідок, будь-яке провадження, що здійснюється з метою визнання такого правочину недійсним, обов'язково потягне за собою визначення цього права, і виникне необхідність забезпечити, щоб у цьому провадженні така особа мала право брати участь у ньому як сторона, з дотриманням принципу рівності сторін та переваг змагального провадження.
- 28 Застосовність пункту статті 6 за таких обставин була, наприклад, визнана у справі «Топалладж проти Албанії»⁴ (Topallaj v. Albania), яка стосувалася провадження, в якому заявник долучився в якості третьої сторони до розгляду в порядку нагляду судових рішень, в яких ставилося під сумнів дійсність договорів, що стосувалися майнових прав, які, як він стверджував, він набув і якими він нібито продовжував користуватися на відповідний момент часу.
- 29 Аналогічно, у справі «Тохіров проти Азербайджану»⁵ (Tahirov v. Azerbaijan) безуспішно стверджувалося, що пункт 1 стаття 6 не було дотримано судами, які визнали договір купівлі-продажу недійсним на підставі того, що він був фіктивним, тобто таким, що був укладений лише для видимості, без наміру створити відповідні правові наслідки.

- 30 Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що:

² Як нещодавній приклад, див *Podvezko v. Ukraine* (ухв.), № 10549/18, 20 жовтня 2022.

³ Див *Buchholz v. Germany*, № 7759/77, 6 травня 1981.

⁴ № 32913/03, 21 квітня 2016. Скарга стосувалась тільки строку провадження, яке розглядалось.

⁵ *Tahirov v. Azerbaijan* (ухвала), № 4306/09, 17 червня 2021.

(...) національні суди встановили, що договір купівлі-продажу був укладений з порушенням положень національного законодавства. Заявник за допомогою адвоката зміг представити свої аргументи на трьох рівнях юрисдикції. Національні суди мотивували свої рішення, і ніщо в матеріалах справи не вказує на те, що ці рішення були свавільними або явно необґрунтованими, або що на їхні рішення якимось чином незаконно вплинула GDEA, як стверджував заявник.⁶

- 31 Крім того, аргумент про те, що визнаний недійсним договір був лише попереднім, за яким слідував основний договір, ніколи не піднімався в національних судах. У будь-якому випадку, Європейський суд з прав людини вважав, що не було жодних ознак того, що вони були попередніми та основними договорами, як стверджував заявник.
- 32 Таким чином, очевидно, що існує необхідність дотримання процесуальних вимог пункту 1 статті 6 у всіх випадках стосовно всіх, хто може заявити про своє право на відповідне майно, навіть якщо в кінцевому підсумку буде встановлено, що таке право є несумісним із чинним законодавством, що регулює правочини, здійснені, прямо чи опосередковано, боржниками.
- 33 У справах, включених до Огляду, немає нічого, що могло б свідчити про недотримання цих вимог. Дійсно, як уже зазначалося, всі особи, на яких впливало провадження щодо правочинів, як правило, були сторонами провадження, а у справі № 2-591/11, яка стосувалася спору щодо існування спільної власності, Верховний Суд чітко продемонстрував важливість забезпечення того, щоб усім сторонам, на яких впливає рішення у справі, була надана ефективна, реальна можливість представити свої докази та аргументи суду, підкресливши своє розуміння важливості пункту 1 статті 6 для цих проваджень.
- 34 Звісно, природа провадження у Верховному Суді не полягає в тому, щоб вступати в суперечки щодо фактів. Однак судам нижчих інстанцій важливо пам'ятати про необхідність мати належну доказову базу для будь-яких висновків, які використовуються для підтримки висновку про те, що певна транзакція була фраздаторною. Верховний Суд у своїх рішеннях повинен прагнути підкреслити важливість демонстрації наявності такої доказової бази для будь-якого висновку про мотиви конкретної операції.
- 35 У зв'язку з цим висновок у справі №. 755/3563/21 про те, що укладення шлюбного договору було актом очевидної недобросовісності, спрямованим на запобігання зверненню стягнення на майно боржника або зменшення розміру майна боржника, потребував би більшого обґрунтування, оскільки, навіть якщо це могло бути наміром боржника, це могло бути не наміром іншого з подружжя. Невраховання думки другого з подружжя в цьому контексті може становити непряму форму дискримінації у випадках, коли дружина не є боржником.

⁶ *Ibid*, пункт 35.

- 36 Забезпечення юридичної визначеності розглядається Європейським судом з прав людини як фундаментально важливим, коли йдеться про застосування пункту 1 статті 6. Тому це слід мати на увазі при визначенні підстав для визнання недійсними правочинів, які вважаються фраздаторними.
- 37 Немає підстав вважати, що різні положення, на які посилався Верховний Суд, є недостатніми для цієї мети у справах, включених до цього Огляду. Тим не менш, розбіжності в тих положеннях, на які посилається Верховний Суд, можуть призвести до невизначеності, яку Європейський суд з прав людини вважає несумісною з принципом верховенства права, а отже, такою, що суперечить статті 6 Конвенції.
- 38 Таким чином, було б доцільно забезпечити більшу узгодженість у конкретних положеннях, що цитуються на підтримку визнання певних правочинів недійсними, або надати чіткіші пояснення щодо застосування конкретного положення у конкретній справі.**

Стаття 1 Протоколу № 1

- 39 Визнання недійсним набутого за правочином інтересу не означає, що передбачуваний бенефіціар не мав володіння для цілей статті 1 Протоколу № 1 доти, доки у відповідному провадженні не буде встановлено, що відповідний правочин був недійсним.⁷
- 40 Однак визнання наявності володіння для цілей статті 1 Протоколу № 1 до моменту визнання правочину недійсним саме по собі не лише посилить процедурні вимоги пункту 1 статті 6, яких необхідно дотримуватися у випадку будь-якого втручання у право власності, гарантоване цим положенням.⁸
- 41 Визнання правочину недійсним, якщо це відповідає законодавству, застосованому на момент укладення правочину, в принципі не буде суперечити праву на мирне володіння майном, гарантованому статтею 1 Протоколу № 1, як підкреслив Європейський суд з прав людини:

рішення національних судів відповідно до норм приватного права не можуть розглядатися як невинуватене втручання держави у майнові права однієї зі сторін.⁹

- 42 Однак це не стосується випадків, коли судові рішення в таких спорах є свавільними або іншим чином явно необґрунтованими.¹⁰

⁷ Див, наприклад, *Anna Popova v. Russia*, № 59391/12, 4 жовтня 2016 та *Kurban v. Turkey*, № 75414/10, 24 листопада 2020. В останній справі Європейський суд вирішив, що сторона договору, який може бути визнаний недійсним, щонайменше має правомірні очікування, відповідно стаття 1 Протоколу № 1 є застосовною.

⁸ Див, наприклад, *G.I.E.M. S.R.L. and Others v. Italy* [ВП], № 1828/06, 28 червня 2018, пункт 302.

⁹ Див, наприклад, *Kurban v. Turkey*, № 75414/10, 24 листопада 2020, пункт 67.

¹⁰ *Ibid.*

- 43 Крім того, обмежена застосовність статті 1 Протоколу № 1 до договірних питань є недоречною, коли спір, що впливає на правочин, не є питанням тлумачення, а стосується застосування обов'язкового положення закону, що тягне за собою його анулювання.
- 44 У такому випадку необхідно буде розглянути питання про те, чи не є втрата відповідного інтересу покладенням індивідуального та надмірного тягаря на сторону правочину, і чи не порушено справедливий баланс між вимогами суспільного інтересу, з одного боку, та правом сторони на мирне володіння своїм майном, з іншого боку.
- 45 Порушення статті 1 Протоколу № 1 за таких обставин було визнано, коли власниця квартири була позбавлена права власності на неї після встановлення того, що муніципалітет втратив право власності на неї в результаті шахрайства, коли невстановлені особи підробили договір приватизації. Однак власниця не несла відповідальності за ситуацію, що склалася, оскільки квартира була предметом двох попередніх угод до того, як вона її придбала, і ці угоди були зареєстровані як такі, що відповідають чинному законодавству.¹¹
- 46 Аналогічно, порушення статті 1 Протоколу № 1 було встановлено Європейським судом з прав людини у справі, де договір заявника про закупівлю було анульовано *ex tunc*, а надану гарантію було утримано на тій підставі, що порушення кримінального провадження проти нього означало, що він був позбавлений можливості отримати відповідне право.
- 47 На думку Європейського суду з прав людини, це було непропорційно переслідуваній меті, оскільки заявник мав нести індивідуальний і надмірний тягар, беручи до уваги:
- (i) той факт, що заявник не був належним чином повідомлений про обвинувальний акт, щоб він міг утриматися від участі в тендері, (ii) недбалість з боку замовника або відсутність координації з прокуратурою щодо перевірки наявності обставин, які б унеможливили укладення договору заявником, (iii) той факт, що цей захід був застосований як автоматичний наслідок того, що йому було пред'явлено обвинувачення, (iv) а також незворотний і постійний характер оскаржуваного заходу без можливості для заявника вимагати відшкодування у випадку, якщо кримінальне провадження проти нього закінчиться іншим результатом, ніж обвинувальний вирок.¹²*
- 48 Більше того, якщо право власності було анульовано, на добросовісних (*bona fide*) набувачів також може бути покладено надмірний тягар, коли єдиним засобом

¹¹ Див, наприклад, *Anna Popova v. Russia*, № 59391/12, 4 жовтня 2016. Також інші аналогічні рішення у таких справах як *Alentseva v. Russia*, № 31788/06, 17 листопада 2016 та *Gladysheva v. Russia*, № 7097/10, 6 грудня 2011.

¹² *Kurban v. Turkey*, № 75414/10, 24 листопада 2020, пункт 87.

правового захисту для них буде позов до осіб, які продали їм право власності і самі були добросовісними (*bona fide*) набувачами.¹³

- 49 Ці рішення також слід розглядати у світлі рішень Європейського суду з прав людини у справах, пов'язаних із конфіскацією активів, які ймовірно є доходами від злочинної діяльності. Так, він встановив порушення статті 1 Протоколу № 1, коли не було встановлено зв'язку між відповідною злочинною діяльністю та конфіскованими активами.¹⁴
- 50 Аналогічно, слід розглянути питання про те, чи була сторона правочину фактично співучасником його шахрайської мети.
- 51 Хоча жодне з цих рішень не стосується конкретних ситуацій, розглянутих у справах, включених в Огляд, вони дають певні вказівки щодо того, як ці ситуації слід розглядати з точки зору статті 1 Протоколу № 1.
- 52 Безумовно, необхідно переглянути підхід до випадків, коли особи добросовісно уклали угоди з боржниками та сплатили їм ринкову вартість за відповідне майно.
- 53 Безсумнівно, це не так у більшості випадків, коли йдеться про транзакції з метою ухилення від сплати боргів, особливо за участю родичів відповідних боржників.
- 54 Найімовірніше, це буде важливо, якщо після первинної транзакції за участю боржника відбулася низка інших транзакцій.
- 55 Тим не менш, визнання недійсними правочинів, укладених особами, які не знали і не могли знати про вже існуючий позов проти майна боржників, що є їх предметом, і які сплатили ринкову вартість відповідного майна, може розглядатися як таке, що покладає на них непропорційний і надмірний тягар.
- 56 Дійсно, інтереси кредиторів, які отримали судові рішення проти боржників, могли б бути краще захищені, якби такі рішення можна було вносити до реєстру майна, щоб добросовісний (*bona fide*) покупець, який має намір придбати майно, отримував повідомлення про захищений інтерес у відповідному майні.
- 57 Наведена вище практика також підкреслює важливість забезпечення належної доказової бази для висновку про те, що фродаторна операція дійсно мала місце, оскільки в іншому випадку справді невинні покупці можуть несправедливо мати негативні наслідки.

С. Тлумачення відповідних правових положень

- 58 Висновки в цьому документі ґрунтуються на положеннях закону, на які посилався Верховний Суд, жодне з яких прямо не передбачає визнання недійсними фродаторних правочинів, але які, як видається, є обґрунтованим тлумаченням цих

¹³ Див *Dzirnis v. Latvia*, № 25082/05, 26 січня 2017, пункт 92.

¹⁴ *Rummi v. Estonia*, № 63362/09, 15 січня 2015 та *Todorov and Others v. Bulgaria*, № 50705/11, 13 липня 2021.

положень (особливо стаття 234). За таких обставин факт відсутності прямого положення про недійсність не видається вирішальним.

- 59 Однак тут необхідно зробити застереження, що тільки Верховний Суд повинен зробити висновок про те, чи можна тлумачити положення національного законодавства у спосіб, викладений у проаналізованій судовій практиці.
- 60 У контексті практики ЄСПЛ слід зазначити, що вона не вимагає, щоб все було чітко сформульовано; закон може бути витлумачений настільки, наскільки він є передбачуваним і, таким чином, не суперечить принципу юридичної визначеності.
- 61 Відповідно, питання, яке необхідно вирішити, полягає в тому, чи існують якісь причини, що перешкоджають Верховному Суду тлумачити таким чином (із врахуванням застереження щодо юридичної визначеності в пунктах 36-38) положення Цивільного кодексу для обґрунтування визнання правочинів недійсними.

Узагальнені висновки

- 62 Практика Верховного Суду щодо фраздаторних правочинів, яка узагальнена в Огляді, загалом сумісна з Конвенцією.
- 63 Необхідно забезпечити відсутність необґрунтованих припущень про наявність недобросовісності при укладанні конкретних угод.
- 64 Водночас існує потреба в тому, щоб прийнятий підхід враховував необхідність захисту добросовісного покупця, який заплатив ринкову вартість і не міг знати про будь-які неналежні цілі, які переслідували відповідні боржники.
- 65 Нарешті, важливо забезпечити послідовність у застосуванні законодавчого регулювання, на яке посилаються для визнання недійсними угод, визнаних фраздаторними.